

Pinsevandringa 2002

Ved Kirsten Helledal

Årets pinsevandring foregikk 20. mai med Vestlandske Hovedvei fra Søndeled til Rød som tema. Den ble kombinert med en godt besøkt, tidlig gudstjeneste i Søndeled kirke ved sogneprest Berg. Været så noe utrygt ut fra morran av, men bedra seg utover dagen. Siden det var en gammel kjerrevei en skulle følge, ble vandreleder Thorvald A. Garthe og Kirsten Helledal (med gipsa bein) kjørt med hest og trille av Anders Taxerås. Tore Fidge og Jan Bjarne Wormli ledet an. Det var nødvendig med politeskorte på de to stedene en kryssa E-18. Tll sammen 360 mennesker gikk turen, der hovedrasten med søsterkake og utlodning var ved Vormlifjenna. Det var premie til eldste og yngste deltaker. I tunet på østre Rød var Olaf Moen så spenstig at han dro til med bl.a. huldreløkk og laling. Fra Rødsvingen ble sjåfører frakta tilbake til Søndeled med buss. Ingvar Stenersen videofilmte turen.

Historielaget reitret en takk til alle grunneiere og andre som var med på tilrettelegginga. Vandrekomiteen besto dette året av Thorvald Garthe, Yngvar E. Øigarden, Tore Fidge, Eli Ommundsen, Ingvar Stenersen, Kirsten Helledal, Per Mathisen, Lars Lauvhjell, Vidar Dahle, Jan Bjarne Wormli og Siri Moland.

Pinsevandringas
ledelse Kirsten
Helledal og Thorvald
A. Garthe ble
hærskapelig befordret
av kask Anders Taxerås.
Foto 2002 Ingvar
Stenersen.

Det fredede huset på Vestre Øren dammet en ypperlig ramme for orienteringa. Foto 2002 Ingunn Helledal.

Informanter:

KH:	Kirsten Helledal
EJV:	Erik J. Vinternmyr
VD:	Vidar Dahle
TF:	Tore Fidge
IH:	Ingvar Helledal
AB:	Asbjørn Barmen
JBW:	Jan Bjarne Wormli
TAG:	Thorvald A. Garthe
LA:	Lodin Aukland
TM:	Terjer Moland

1. Søndeled kirke

Vestlandske Hovedvei og bebyggelsen langs den eldste veien på Øren

KH: Vestlandske Hovedvei har ikke alltid fulgt samme trasé, den ble utbedra og delvis omlagt, slik som veier nå for tida. Deler av veien var lokalvei før den ble gjort til hovedvei og den første veien som var farbar med hjulredskap. Det er to steder hvor den ble heilt omlagt. Det ene er ved Øren, der det var feijested over til Jeppesstrand før de fikk skutt seg inn under Hellenen. Der følger vi den seinere veien som går i samme området som gang- og sykkelveien. Det andre stedet hvor veien er omlagt er ved Klokkerbråten, hvor en skal gå nå. En følger E-18 fra «Den nye brua» i samme omtrentlige trasé som Vestlandske Hovedvei hadde til nedafor Dammen, men tar opp den bratte bakken til høyre. En kommer da ned igjen vest for butikkene på Øren. Her

Her er følget på vei ut fra Vestre Øren med herskapet først. Foto 2002 Ingvor Stenersen.

ligger Klokkerbråten, til høyre rett opp for veien, et lite kvitt hus under heia. Navnet kommer av at det nok var der han budde, den klokkeren som på 1700-tallet er oppgitt å ha budd på Ørens grunn, Christen Jensen. Han var lærer og kirkesanger i 1770-åra, men ble avskjediget grunnet umoralsk levnet. Nåværende bolighus er bygd rundt 1900, der bur Toralf Johnsen nå.

I den andre enden av denne veistubben ligger en annen liten eiendom. Denne heiter også Bråten. Der budde Inger Jordmor sammen med mannen sin, Peder Johnsen. Inger tok i mot alle unger på Søndeled tidlig på 1900-tallet. Der nedre bur nå Jan Myra. Bakkene mellom Klokkerbråten og Bråten var jorder fram til like etter krigen, da det blei et av Søndeleds første boligfelt med 6 hus. Men her har det vært folk for lang tid tilbake. Når disse husstomene blei grav ut, fant en steinalderredskap. Johannes Hjellen som bygde midt i bakken på østsida, fant 4 fine steinøkser. Min far, Olav Hellerdal, som bygde på vestsida, fant et bryne og seinere er det også funnet steinøkser her. Alt er nå hos Oldsaksamlingen i Oslo. Litt lenger vest, opp den andre bakken, er det også funnet flint i hagen til Hans Håvorsen, der Hans Terje Nes nå bur. Stedene her er typiske steinalderbuplasser, da disse ligger like ved elva og ved fjordbunnen med attraktivt fiske og med fjellknausene som skaper le.

Vandringa gikk så mot Vester-Øren over Klokkerbråten, ned til E-18 og inn Lillevei i skjæringa ved Fredly, deretter rett ned til Øren over E-18.

2. Øren

Søndeled-elva skiller mellom matrikelgårdene Homme på vestsida og Søndeled på østsida. Øren er en del av Homme, gnr. 50. Grensa mot Vormli går like her borte. Mens Homme var på 5-6 huder, var skylda på Øren 3 kalveskinn (12 kalveskinn pr hud), så det var en liten eiendom fra gammelt av, sjøl om den etter hvert kom til å ligge svært attraktivt til. Det har sikkert budd folk her i middelalderen, sjøl om en ikke kjenner navnet på noen før en får skriftlige kilder på 1600-tallet.

En av de som er verd å nevne er Gaute Knudsen, som kommer hit i 1680-åra fra Rannekleiv i Øystad for å ta seg av stormannen på Søndeled Jens Nilsens, eller hans stesønn Laurits Bjørnssens interesser. Han blir lensmann, og sønnen hans etter han. Etterkommerne blir boende i et par generasjoner på Øren.

Gregert Hoversen

Den neste vi skal trekke fram er Tengel Sørensen fra Søndeled, som i 1779 kjøper eiendommen. Han var gift med ei jente fra Sjøvåg, men han døde relativt ung i 1799. Hun giftet seg deretter med en staut enkemann fra Torbjørnsdalen, Gregert Hoversen. Han flytter inn med sine barn, hun har sine og de får ytterligere en rekke barn sammen. Sjøl om ikke alle levde opp, var det født 23 stykker inn i disse barneflokkene, men neppe mer enn 15 kan ha budd her samtidig. Grees, som han ble kalt, var lærer og kjøresanger, og har etterlat seg en rekke dokumenter med bl.a. dagbøker hvor han skildrer en rekke iakttagelser av naturfenomener, vær og begivenheter. Hans dagbøker er gått tapt, men en har Tallak Lindstøls avskrifter. Han var med og stifte leseselskap i 1790-åra og seinere sogneselskap. Men det var særlig forbedringer i landbruket han var mest interessert i. Han var borte i Kragersømrådet og fikk eple- og pærekiemer på lystgården hos Heuch, og skildrer hvordan disse trives og vokser. Han skriver ei slags lærebok i jordbruk, «Bonde Praktikk», og siden han er ungdommens lærer og skal ta seg av konfirmantundervisningen, former han den som en katekisme med spørsmål og svar, hvor den litt dumme spør og den visere svarer. Denne er fortsatt svært interessant lesning, dersom en får tak i den. Han var i tillegg gråsteinsmurer og har satt opp deler av kjøkegårdsmuren på Søndeled og Vegårsheia, sammen med andre murarbeider.

Alv Tengelsen

Et av hans stebarn var Alv Tengelsen, som selte ut med Jan Olsen Frøyva i kapertida under Napoleonskrigen. De blei tatt til fange og satt i prisoenen i Leith, forsøkte å grave seg ut av jordkjelleren de satt i, men blei oppdagga og fikk strengere straff. Likevel greide de å rømme og kom heim igjen. I kapertarten var det svære fortjenester, og Alv var risikovillig, reiste ut og tok noen voldsomme «priser». Grees skriver om dette i forsiktede ordlag, noen snakker om en nedgravd skatt på Øren. Alv Tengelsen gifta seg med ei

Gravstiøtta til Gregert Hoversen. Foto 2000 Tore Knutsen. AAA.

velhavende jente fra den østre gården på Frøyva, datter av Erik Halvorsen. På Søndeled kirkegård står det ei gravstøtte over kaperkapteinen som forliste ved Sletland omtrent samtidig som kona døde i barsel her på Øren i 1825. De hadde flere barn, og boet var vel det rikeste som har vært blant bønder i Søndeled på 1800-tallet. Formynderskapet lånte ut pengene i ei tid før bankvesenet var oppretta, alternativet var å låne fra en Risør-kjøpmann. Den eneste av barna som nådde voksenalder, var Tengsel Tengelsen, som kjøpte fru Abels enkestøtte på Lunde i Gjerstad, men han døde barnløs. Øren ble solgt i 1859.

Peder Nilsen Dahle

VD: I 1866 kjøpte min oldetar Peder Nilsen Dahle, som var blitt involvert i seilskutebygging, gården og flytta ned hit fra Dale. Siden har den vært i vår familie.

KH: Nå er det du som er eier, men i 1950-åra var det din onkel, Sigurd Dahle som var eier. Han var bl.a. lærer ved det som da het Norges Gymnastikkhøgskole og var norgesmester.

VD: Han var norgesmester i kulestøt to ganger og ellers var det idrett han var interessert i. Han hadde idrettsleirer her både for Idrettsforbundet og for Idrettskretsen, så mange unge talenter kom hit i den forbindelse.

KH: Deler av innhuset er svært gammelt, men Alv Tengelsen bygde om og på og ga huset det nåværende utseendet. Huset er freda.

VD: Det er min sønn som bur her nå og det er meningen han seinere skal overta.

Andre folk og eiendommer på Øren. Skipsbygging

KH: Ser en på helle Øren, er det mye håndverkere som har budd her. En del av de eldste husene har nok stått borte på Øster Øren, de fleste her er bygd etter 1900. Mølbach starta opp skipsbygging borte på Ørsmålen i 1850-åra.

VD: Det var Peder Nilsen Dahle som dreiv skipsbygging meste av tida. I 1897 blei Ørsmålen solgt til kommunen, for da var seilskuteida over og en gikk over til å bygge dampskip. **KH:** På 1800-tallet blei det bygget 9 skuter, mange av dem med Berni Tellefsen fra Holmen i Risør som konstruktør, men med Peder Nilsen som økonomisk ansvarlig. Den store byggingen på Ørsmålen som nå heiter «Fjordheim», blei reist som arbeiderbolig i forbindelse med skipsbygginga i 1860-åra, men Søndeledfolk kaller den for «Hjemmet», for Søndeled kommune kjøpte denne i 1897 til bruk som gamlehjem. Da Søndeled Sag ville kjøpe huset i 1919, måtte de bekoste erstatingbygg som blei reist i Båssvika. Etter sags tid var det Ungdomslaget Idun som overtok det til bruk som ungdomshus, men heilt fram til 1959 var det noen leiligheter der.

Søndeled Dampsg- og Høvleri lå der Søndeledtunet nå ligger, og var en stor virksomhet som blei igangsatt rundt 1910 og gikk konkurs i 1927-28. I en periode var det også noe som het Søndeled Verft og en kjemper til at det blei bygget båter, men det er vanskelig å få skikkelige opplysninger om den geskjeften.

I 1981 etablerte Søndeledtunet seg som butikkcenter, og den virksomheten er der fortsatt. Veien gikk gjennom tettstedet Øren, og det har vært 4 pensjonater her, om ikke alle var heilt samtidige - «Solvang» oppe i lia, «Bratvold» under heia, «Fredly» ute ved veien og «Sollie» som en stor 3-etasjes bygning under heia like ved brua.

Like under veien ligger «Flårestua», som det eneste konkrete kulturminnet etter den århundrelange tømmerkillinga i vassdraget. Heile bukta var belagt med ulike innretninger som lenser, moringer og moseapparat for å lage tømmerflåter. Den siste

tida kom tømmeret med lastebiler og blei tippa i sjøen.

VD: I 1965 blei fellesfløyvinga opplyst og da opphørte virksomheten.

Ørshall Verksted

KH: Dagens store arbeidsplass på Øren er Ørshall Verksted, som ligger inn under heia. Tore Fidje, du arbeider der og har satt deg inn i historia.

TF: Ja, jeg begynte å arbeide der i 1975. Robert Iskov Bach starta opp virksomhet like etter krigen, men han kom hit som skreddermester i 1922. Navnet Ørshall Verksted kommer av at det starta opp som et sykkel- og motorsykkkelverksted. Han hadde stor tru på at det gikk an å produsere en folkebil i Norge og det prøvde de seg på. I 1929 kom RIB 1, så kom nr. 2 og 3. RIB 4 blei ferdig i 1946, registrert i Arendal og fikk nummeret L-1251. Den var faktisk på veien i 7 år, og da solgte de den, men det er ikke noe igjen av bilen.

Ørshall Verksted blei starta i 1948, da ble dørstokken Plan-o-tett satt i produksjon, særlig med tanke på teting i offentlige bygg. Den ble produsert til midt på 1950-tallet. Det ble også laga en dørsnepper som het Jeppe. Letti-klammeret som er dagens hovedprodukt, kom på slutten av 1950-tallet. Det er et ståklammer som er herda, sinkgulkromatisert og plastbelagt. Det meste er ensifta klammer som går til vanlig husinstallasjon, men det er mange tostifta også. Siemens har vært eneforhandler i Norge fra 1960 til 1. juli i fjor, den første bestillinga var på 2 x 30.000 klammer. I 1963 døde Robert og Ivan overtok alene.

Ivan var godt kjent av Søndeled-folk og Søndeled sto hans hjerte nært. Han var ivrig radioamatør, og på 1960-tallet ble antenne-anlegget på Ørshøia over verkstedet satt opp for å få gode forhold på senderantenna. Midt på 1970-tallet blei det eksperimenter med artikler innen elektronikk i tilknytning til amatørradio. I den anledning blei det satt opp en test-/reléstasjon på Hasåsen med linje ned det bratteste mot sliperiet. Denne fungerer også i dag.

En grunntanke i Ørshall Verksted er at mest mulig skal gjøres internt. I starten ble produksjonsutstyret også bygd, i dag er det automatiseringen som utføres. I 1988 kom vi i ei klemme med produksjonen, for all klamma blei da sendt til Oslo for herding, men på kort tid slutta de å herde der. Sjøl om det ikke var plass til det, måtte det da settes inn en herdeovn ved Ørshall. Den 8.8.1988 kl 8 om kvelden blei herdeovnen testa. Det blei sendt inn 60 kilo i han - og det kom bare ut et par never. Ovnen var produsert på kort tid i Sverige, og dette firmaet laga også kremeringsover, så vi lurte på om de hadde tatt feil ovm med seg.

I januar i år blei det installert et vakuumbordampereanlegg, slik at fra galvanooanlegget blir der et 0-utslipp, vannet blir rensa og brukt om igjen i skyllinga.

Det er et stort spekter av fagområder som må til for å produsere Letti-klammer. Det er både mekanisk, elektroløysisk, forsinking, gulkromatisering, plastbelegging, kartongtrykking, plaststøyping og elektronikk. I dag er det 16 ansatte, hvorav 9 damer. Plastbeleggingen må kjøres 2 og delvis 3 skift. Og som dere ser er skallet for lite og det bygges på en etasje. Produksjonen er i dag Letti-klammer og innslagsverktøy og det siste er batteridrevet maskinverktøy som rommer 30 klammer og kan brukes med ei hand. Også stanseverktøyet lages. Sortimentet er gradvis utvidet fra 4 til 36 typer og i 2001 ble det produsert 45 mill. klammer og av disse ble 10-15 % eksportert til Sverige.

Ivan var det noen ville kalle en spekulant - han hadde mange ideer og stor tru på produktene, sjøl om mange var skeptiske. 14. januar i år døde han, 72 år gammel, inne på verkstedet. Og nå er det 3. generasjon, Roger Iskov Bach som ønsker å drive videre i samme stil.

Stedsnavn

EJW: Søndeled er navnet på det sentrale stedet i århundrer hvor alle gjerstølingene som skulle gjennom og søndeledfolk ut fjorden. Siden det er navnet på vannveien, fjorden, går det langt tilbake. I skriftlige kilder finner vi det fra 1320 og 1322 i tilknytning til kirka, som jo er eldre. Sira Eiriki (presten) blir der angitt å være fra Sundaleidi. Navnet betyr «leia gjennom sunda» og er navnet på ferdelsesåra.

Øren er navnet på sletta med aur som gården er anlagt på. Ørsmålen litt lenger øst står i relasjon til ordet Øren. Mølen og målen fra andre steder er navnet på avsetninger av grus og sand som elva, gjeme fra istida, her har hopa opp i dyngje.

Jeppes ligger i bukta før en kommer til Vormli. Stedsnavnet går tilbake på en person som har budd der, en har funnet en husmann under Vormli på 1600-tallet med dette navnet. Det er en vanlig navnekonstruksjon seinere, særlig på husmannsplasser, men det er artig at en kan belegge det så tidlig.

3. Vormli

Om gårdsbruka og eieme

KH: Vormli er en ganske stor gård, etter gammel skyld var den på 4 huder. Ut fra Vormli er det gått en rekke mindre eiendommer, noen var husmannsplasser først: Først Blesvika, så Kvennvika, Hagestrand, Hagane, Løkketangen, Strømnen, Blesvikmoen - alle disse ligger sørøst for gården. Strandjordet og tidligere Jeppes ligger i nordøst nede ved fjorden og Helledalen som ligger oppe i heiene i nord.

Vormli-gårdene ligger som i et basseng med Vormlimyra midt i. Myra var ikke dyrkbar før en kom på slutten av 1700-tallet og lærte drenering, og var i beste fall et beiteareal. Det var bakkene på sidene en hadde å holde seg til. Tidlig på 1600-tallet ser det ut til at det er bare én oppsitter på gården, men på slutten av 1600-tallet er den delt

Vormli ca. 1925. Foto H. Stamsøy, AAA.

ito store enheter. Ut på 1700-tallet finner en 4 bruk, men det er ikke akkurat de samme 4 bruka som en har i dag, for jordstykker og parter har vært gjenstand for salg og overdragelse innen gården.

På siste del av 1800-tallet kom det nye eiere inn på samtlige gårdsbruk, slik at det ikke er noen igjen av de eldste slektene. H. Carstensen kjøpte opp i alle fall halvdel av Vormli og stykka den ut til nye enheter. Peder Nilsen Dahle på Øren kjøpte i to omganger deler av Carstensens gård, men det ble ikke bygget nye innhuser før rundt 1960, det er det huset som ligger nede på sletta, men den store låa ved E-18 hører også til denne. Den andre gården er den som Beint Olsen kjøpte i 1870 og som Jan Bjarne Wormli har nå. Den tredje er den som Halvor Ellefsen Østebø kjøpte i 1895 og som Alle Lieng eier nå. Den siste er den som Anders Lindland kjøpte i 1937, og som da hadde vært på salg flere ganger. Hans barnebarn ved samme navn har den nå. En trur at hovedbølet har ligget oppe på høydedraget i øst.

Borte ved nåværende E-18 står det i dag bare et busskur. Her sto fra 1892 til 1975 Søndeled Erikkirke, en stor bygning på en høy mur med tilhørende uthus og staller.

Stedsnavn

EJW: Siste leddet i navnet Vormli, *-li*, er enkelt. Det er utmerkingsleddet *vorm* som det er mer problem med. Oluf Rygh har tolka det i sin tid som av gno. *varna*, av et bortkommet navn på en bekk, og bekken må være Vormlibekken borte ved veien. Det er ikke mange språklige overganger som er mulige. Det fins en tolkning på ordet orm, og i de eldste kildene i 1597 skrives det Ormlifi. Det er imidlertid vanlig språklig at v-lyden forsvinner foran o, slik at dette er bare en skrivemåte som er ganske ung i forhold til navnet, som sikkert går tilbake fra før år 1000.

Navnene på gårdene her omkring er rimelig like gamle, vi har jo Moland, Akland med Søndeled som en mulig ur-gård, sentralgårder blir ofte kirkesteder. Etter hvert som oppdelingen skjer, kaller de gården etter hvordan landskapet ser ut. Det passer jo en del steder: Ved Bratland er det bratt, på Moland er det moer, på Akland er det mulighet for åkrer, Lindland kan enten gå på grense eller på treslaget lind. Alle gårdnavnene er gamle, men Søndeled er nok eldre.

Hagebråt er ikke et veldig gammelt navn. Bråt betyr bratt sted, og siden det ligger like ovenfor Hagane er det et relasjonsnavn til det.

Veien

KH: Her ved Hagebråt er det foretatt en viss veiomlegging. Her i veidelet kan en se at veien fra Vormlimyra fortsetter rett fram, og over toppen gikk den et par meter over nåværende og fulgte på innsida av steingjerdet ved den røde garasjen. Under siste krig ble veien lagt i større bue for å umgå den bratte kneiken, og i 1970-80-åra blei den ytterligere forbedra.

Vandringa forlatter Vestlandske Hovedvei et lite stykke. En går først forbi huset som Olav Beintsen bygde som en slags føderådsbygning hvor Kåre Wormli bur, så kommer en til Anne Helledals hus, så til Hagane, deretter til Vidar Dahles hus, for så gå bratte lina ned til Hagestrand og så videre til Kvennvika.

4. Kvennvika

Hagestrand
IHagestrand budde det folk fra slutten av 1700-tallet og kontinuerlig fram til nå. Mange

slekter har budd der. I 1913 kom det gjersdølinger og slo seg til - Ånon Jakobsen med Karen fra Mostad - og de er besteforeldre til de som har det nå. Per Mathisen og Jenny Bjørg Jensen. Veien til Hagestrand var tidligere der hvor vandringa gikk i dag, før under det bratte fjellet i Kvernvika, var det ikke farbart utover en smal gangvei. Vannet var jo hovedferdselsåra.

Eiendommene i Kvernvika

Her i Kvernvika har det skjedd mye oppgjennom åra. Det var en husmannsplass her på 1600-tallet og utover. Tidlig på 1800-tallet eide H. Carstensen denne delen av Vormli, og i 1854 da C.H. Carstensens bo ble realisert, blei det skilt ut to eiendommer her. Det var den øvre eiendommen, som en ikke ser verken herfra eller fra Vestlandske Hovedvei, som ble kjøpt av en som het Ole Nilsen. Jørgen Kvernvik kjøpte den seinere og bygde nytt hus i 1918 og brukte det gamle til snekkerverksted. Eiendommen eies nå av Nina og Dag Hødnebo.

Nede ved vannet ligger den andre eiendommen som også ble solgt i 1854 til Kittel Olsen fra Nissedal, som førte opp et nytt hus da. Der sto et gammelt hus like ved som muligens kunne være fra 1600-tallet, men det blei revet nokså tidlig.

I 1860-åra forhandlet konsul Stian Finne i Risør med eierne i Kvernvika og andre rettingshavere for å anlegge et isbruk. Det å skjære is i store blokker, som så skulle eksporteres nedover til Europa og Amerika, var den store «traden» i den tida. I 1872 er isrennene anlagt og det er bygget ishús. Isen ble skåret på Vormlifjenna. Det skal ha stått 3 ishús her, men en vet ikke om de har stått samtidig. Det skal ha stått ett under den bratte heia, en stor bygning med sagmugg i veggene for isolering. I Søndeled lå det mange tjerner laglig til opp for fjorden, så det var anlagt isforretning mange steder i siste del av 1800-tallet. Her holder de på til rundt 1910, uten at en vet det helt nøyaktig.

Sagbruket

I mellomtida er det starta opp sagbruk med Kvenbekken som drivkraft. I 1890 er ei sag i gang, og i 1898 overdrar de som eier saga til Hermann Jensen og Joh. Fr. Juell i

Denne fotografiet viser den eldste saga som lå nesten parallelt med bukta. Den nyere saga, som er skildra i teksten, lå nærmest vinkelrett på denne, og hele bygningen må ha vært nyoppført eller rasktalt ombygget. Torvald Kvernvik, som eier bildet, mener det må være tatt for århundre-skiftet. En ser hans hus helt i venstre kant. De to karane på isen er ikke identifisert, kan det være en av eierne til venstre i frakk sammen med en arbeidsformann til høyre? Legg for øvrig merke til alle de svært gamle og ulikartete vinduene i bygget, sikkert gjenbruk fra nedrevne bygninger. Helt under fjellet til høyre kan det muligens være isbingar en ser.

Risør «*en sag med tilliggelser, vandret og oppdemningsrev*» i Vormlifjenna. I 1904 kjøper Prebensen ut de to andre Risør-borgerne og i 1912 overtar Olaf Gryting, John Berthelsen og Lars Jørgensen. I 1916 er Young Fernley kommet inn i bildet. I disse første ti-årene av 1900-tallet er det altså skapt et sagbruk av en viss størrelse, sjøl om det ikke var så stort som det på Øren. Saga var opprusta fra å være vandreven til turbin med motor. Men alt er slutt tidlig på 1920-tallet. Det er vanskelig å finne ut av om det er en konkurs eller en mer styrt avvikling.

Båtbyggeriet

Mens sagbruket gikk, blei her samtidig bygget flere tremotorskip. Rundt 1918-20 blei det bygget to skip, «Nautikon» og «Nautilus». Konstruktør var Christian Dekke, som også hadde med Søndeled Verft å gjøre. Han bygde fint hus på Søndeled, «Knausen». Hans far Ananias Dekke var en landskjent konstruktør med verv (Georgesnes) i Bergen, hvor også sønnen hadde drevet. De bygde mange elegante og hurtigseilende skip, gjerne for isstrafikk. Søndeledfolk anså båtene for heller ranke, for det skal ikke ha gått så bra med disse, den ene lå lenge i vannkanten og skal ikke ha blitt rigga. Men det er noe vanskelig å få heilt eksakte opplysninger om dette.

KH: Ingvær Hellerdal, du er vokst opp i nabolaget og husker at mange av disse bygningene sto her i din barndom?

IH: Ja, i 1930-åra leika vi mye her nede på det gamle sagbruket, og da sto alle maskinene imakt, men ikke i drift. Det var ingen låste dører og dermed var det fri adgang for guttene til å inspisere og leke der. Saga sto heilt nede ved sjøen og var i to etasjer. Drivakslingene var i 1. etasje med reimoverføring opp til saga i 2. etasje. Det var bygd kjerratt ut til vannet som tok opp tømmer derfra på det planet som bakken er nå. Der sto sjøve sagbenken. De hadde stabla mye materialer innover sletta, for det var skime-ganger med traller som gikk innentil sagbenken og ut på tomta og nedover. Dette var noe av det som vi guttene likte å kjøre med. Saga blei solgt rundt 1930 og etter hvert blei mye tatt ut og bygningene revet. Men vi hadde turbinøret som gikk ut fra baksida av det store «Kontoret» og opp til Vormlifjenna, det var jernrør nederst, så tretrø og så jernrør ved innaket i tjenna, der det er var luke så en kunne stemme igjen ca 1 ½ m.

Bygningen vi står ved var spisebrakka til saga, så den kalle vi bare for "Brakka". Det var et stort rom i den borteiste enden som var en sal med langbord og benker og 2-3 rom i 2. etasje hvor det bodde en gammel sjømann.

«Kontoret» er også fra denne tida, bortsett fra muddelen, som kom under krigen. Likedan bygningene på bortsida, som vel kom etter krigen. Beddingene som de bygde båtene på, lå der hvor de bakre bygningene står og ned til sjøen.

KH: Det var også et stort båthus her, som blei revet og der bindingsverket blei gjenbrukt da Olav Beintsen bygde på husene på Vormli i 1925.

IH: Dampskipsbygga eller Fjordbåtbygga lå ikke nedfor saga. I mi tid var det Gundersen med «Sørfjord». Mye av året var det så lyst at han kunne se om det sto folk på bygga som skulle med, for var der ingen, gikk han ikke innom. Var det mørkt, måtte vi ha lys med oss, så han kunne se om det var folk. Dette var første anløpstedet fra Søndeled med Blesvika som neste.

KH: Gundersen gikk sist med «Nordfjord» - til 1950.

IH: Lengre bortover i sørstilig retning sto det ei stor smie, antakelig brukt i forbindelse med båtbyggeriet. Der sto det bl.a. en stor boremaskin. Det sto au ei stor pipe, om det kan ha vært dampsg her en gang, vet jeg ikke.

KH: Pipa kan ha vært brukt i et fyringsanlegg for forming, «koking» av materia-
lene ved båtbyggeriet.

Litt lenger bortover stranda mot sør bygde Tor Kittelsen, sønn av Kittel Olsen, hus.
Tor solgt mye av eiendommen til saga ved århundreskiftet og bygde seg da et hus
lenger borte. Seinere har denne delen av eiendommen vært solgt flere ganger og ytter-
ligere oppdelt. Familien kjøpte imidlertid tilbake området rundt det gamle huset. I 1938
kjøpte Ole Mortensen det nyere huset og mye av eiendommen etter saga, og han dreiv
med mye forskjellig, blant annet mink og ilder. Mye av maskineriet ble solgt som skrap-
jern og bygningene blei som sagt revet etter hvert.

Knottfabrikken

I 1942 ble det starta opp ny virksomhet i «Kontoret». Det var Hanisch som begynte
produksjon av knott.

IH: Da bensinlagrene tok slutt, var det stort behov for generatorknott. Han
ville drive dette i litt større stil enn de øvrige, for det var veldig mange som dreiv i
liten målestokk, bare med luftføring og pakking i sekker. Den murbygningen som
ligger på østsida av «Kontoret» blei bygd som tørke, her var to store rom. Neden-
for sto det en annen bygning på tvers som nå er revet. Han fikk inn tømmer, som
blei kappet i 60cm-kubber, de blei kløvd opp og gikk videre inn i en sirkel med så
mange blader at den ble kappet opp i kubb med en gang til 6-8 cm lange knotter.
Denne gikk så på et transportband opp på taket på murbygningen og fylte den.
Tørkesystemet gikk ut på at noen svære elektriske vifter sendte luften rundt helle
bygningen, 20-30 cm fra veggene. Knotten blei fylt i sekker, stabla i ferjer og kjørt
til Risør.

KH: Men så kom freden, og da var det ikke mer bruk for denne typen brensel.
Hanisch hadde bygd om «Spisebrakkka» til bolig, og det var du med på?

IH: Ja, han skulle etterse bedriften og valgte å bu med sin familie på stedet.

Kvernvik Bruk

KH: Etter krigen kjøpte Håkon Homnefoss denne delen av eiendommen og busette
seg her. Men mesteparten blei likevel videresolgt til Lars Fredriksen i firmaet Fredrik-
sen & Co Ltd., og starta det som ble Kvernvik Bruk. Asbjørn Barnen, du har arbeidet
her og har vært med på å drive virksomheten videre?

AB: Ja, jeg arbeidet her som nærmest guttunge i to år, men så ikke noen framtid i
å drive med pakninger. Jeg slutta og arbeidet hos Masdalen Maskinkompani i ca 15 år
fram til 1991. Den gangen var det dårlig med anleggsarbeid, og jeg traff Ivar Andersen
som hadde kjøpt Kvernvik Bruk, og han spurte om jeg kunne tenke meg å arbeide hos
han. Virksomheten var da flytta til Krana. Jeg hadde ikke særlig lyst til det, for jeg
hadde jo arbeidet med det før. Men flere av folkene hans skulle slutte, bl.a. Lilla Peder-
sen, som hadde vært kontordame i alle år. Jeg ringte ut og sa at jeg far den jobben du
bød meg og kontordamejobben i tillegg. Jeg begynte etter ei ukens tid og sat 3 dager
sammen med Lilla og skulle lære å drive pakningsfabrikk, det var ikke lett. I dag
sysselsetter vi 4-5 personer og har tru på framtida.

Kvernvik Bruk blei starta opp i 1947, og i det året var det ansatt 22 personer. Det
minka ned de neste 4-5 åra til ca 15-16 ansatte, og det holdt seg stabilt ut i 1960-åra.

KH: Nå er de fleste husene her nede ferieboliger, men i den tidligere «Spise-
brakkka» bur Jan Lorentsen fast og ellers er det Torvald og Ellen Kvernvik.

Hovedrasten var ved huset til Kirsten Helledal ved Vormiltjenna. Foto 2002 Ingvar Stenersen.

5. Langødden

Husene her blei satt opp i 1896 av en annen sønn nede i Kvernvik. Karl Kittelsen,
seinere kalte de seg Kvernvik. Han bygger hus på farens grunn, men hans etterkom-
mere flytta til Risør, bl.a. var det Johan Kvernvik som hadde sementfabrikk. På ei av
vindustrutene har han som guttunge skrevet navnet sitt. Det var min bestefar. Karl
Helledal, som kjøpte plassen i 1923, og her vokste bl.a. min far opp. Tante Astrid var
den siste som budde her før jeg overtok det i 1996. Onkel Ingvar Helledal bygde hus
like ved i 1962 og en fetter Karl Norman har bygd lenger ute på odden.

På tjenna blei det skåret is, og innerst her i østre enden går det en skråvei opp til
Vestlandske. Her blei isen trukket opp med hest opp til toppen og i renne ned til
Kvernvik. Her var også stabelplass for last som Vormiltjøndene hogger rundt tjenna, og
i eplehagen til onkel Ingvar var det også kolbunn.

Vormiltbanen

JBW: Søndeled Skytterlag blei stifta i 1882 og første skytebanen var like her oppe i
Hagane der Åge Jensen bur. Fram til 1891 skaut de på ei steinskive borte i heia over
veien til Hagestrand. Da blei det bygd ny bane i Hasåmyra, hvor de dreiv til 1948. Fra
da og til 1960 var det skyting flere steder, det blei bl.a. påbegynt en skytebane langs
Gamleveit, hvor de skaut over tjenna her. Den nåværende banen blei bygd i 1960.

Veien videre

Her kaller vi Vestlandske Hovedvei langs tjenna for Gamlevei. Den går nesten rundt tjenna på sørøstsida. Veien til Blesvika, Strømmen og Løkketangen tar av fra denne. Like etter passerer vi «Larses hager», hvor det ikke har vært noen bu plass og kommer til «Det røde rekkverket». Ingen kan huske at det noen gang har stått noe rekkverk av noen som helst farge, men veien har en liten kul her, det er smalt og bratt ned til tjenna. En går videre opp Rødskleivene, noen steder med høy veimur, dessverre noe sammenrast. Disse burde repareres, kanskje kunne en se på dette som et prosjekt. Ned mot Rød ligger veien i lange linjer omgitt av et vakker kulturlandskap.

Kleiva over til Rød var vanskelig å forsere, så når ferdselelen øker ut over 1800-tallet, ser de seg om etter alternativer. 1868 er antakelig tidspunktet da den nye veien var klar. Herredsstyret anbefalte veialternativet over Fiskebuvika og Løkketangen, og veien skulle da komme igjen her ved Vormliltjenna, noe vi som er lokalkjente ikke kan skjønne at kunne la seg gjøre på en god måte. Amtet valgte imidlertid løsningen over Spimyr, der dagens vei fortsatt ligger.

Over tjenna var det også en vinterveitrasé for Vestlandske Hovedvei. Fra Rød gikk den over toppen og ut lenger nord enn den vanlige veien, kryssa tjenna og gikk i land i Pøddekjær ved Skyrebanen. Den er tegnet inn på karter fra 1850-åra.

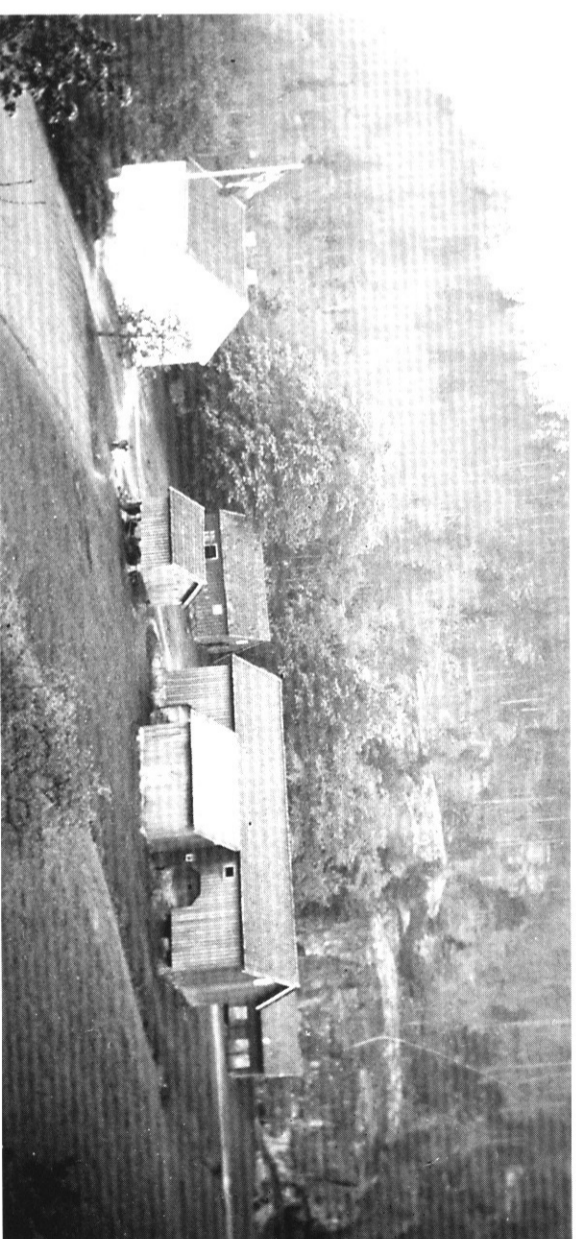
Den kleiva som kalles Angerskleiv, er en del av en gammel vintervei fra Aklandsgårdene mot Søndeled, men ikke som en del av Vestlandske Hovedvei. Fra Akland går en over Østgardstjenn, og ned mot Vormliltjenna blir det svært bratt. Her før en gang en kar med en unge som skulle til dåpen i Søndeled kirke, og han fikk for stor fart ned, og dette skal ha gitt opphav til navnet, heiter det seg.

Det blei fortalt at på det stedet i Rødskleiva der en kunne se spiret på Søndeled kirke, skulle Ola Høiland - andre sier Gjest Bårdsen - ha gravd ned en skatt.

Det blei i 1930-åra gjort et spesielt funn i tjenna, borti Pøddekjær. Det blei funnet en «stokkebåt» - altså en uthola tresamme. Mange var og så på den, men den skal bare ha blitt senka ned i mudderet, og kan neppe påvises nå.

*Fra prøvewandringa -
Erik J. Winternyr og
Terkild Hope strever seg
opp Rødskleivene fra
Vormliltjenna. Foto 2002
Thorvald A. Garthe.*

Østre Rød. Foto ca. 1925 H. Stamsøy, AAA.

6. Rød

EJV: En kan se på en del navn hvor de er gitt fra. Rødskleivene er gitt fra Vormli-sida - når en går der, skal en til Rød. Går en den andre veien, kalles skogstykket med mot tjenna Vormlihagane, og det er gitt fra Rødsida. En kan slik finne mange navn som varierer fra det ene bygdelaget til det andre, for det gis fra den sida hvor en har bruk for navnet.

Rød - betyr rydning. En har flere måter å uttrykke det på gjennom tidene, og Rød er ett av de eldre navnene. Rønningen og Bråten er mye yngre. En deler også navna i usammensatte og sammensatte navn. Rød forekommer usammensatt ca 250 steder i Norge, og navnetypen hører til Sørøst-Norge, mens selve navnet sammensatt fins på 2 900 steder. Det eldste er det usammensatte, og er nok omtrent samtidig med de øvrige gårdene, fra rundt vikingetida.

Skrivemåten Røed er mye nyere, fra dansk skrivemåte på 17-1800-tallet, den e-en er bare med for å indikere lang ø.

Sagn

TAG: Et gammelt sagn forteller at det for lang tid tilbake en kveld kom gående ei jente til Rød og ba om nattelosji. Det fikk hun, og det kom fram at hun hadde mange penger på seg. Bonden gikk derfor tidlig ut og la seg i skjul i Rødskleivene. Da jenta kom, drepte han henne og tok pengene. Siden hørte folk som gikk forbi jamnende lyder, og få likte å ferdes der nattetider. En sa det spøkte der. Forklaringen på lydene var imidlertid enkel nok - to osper som sto nær hverandre og som i vinden lagde gnissende lyder. Da disse blei hogd, holdt jamninga opp.

Gårdene

KH: Det har vært to matrikkelgårder med egne gårdsnummer, som begge heter Rød, østre Rød og vestre Rød. For lang tid tilbake har de nok hørt sammen, og i verdi er de

til sammen omtrent som Vorniltigårdene - 3-4 huder. Området er omgitt av fjellknauser som gir ly, slik at det er naturlig at det er gjort funn fra steinalder. Det er funnet både skatthulløkser og -hakke, denne siste må ha tjent i en eller annen gravesammenheng. Det er også funnet vikingsidssverd, og det er en teori om at det skal ha funnet sted et slag her inne.

Østre Rød

En kjenner ikke navner på folk før på 15-1600-tallet, men tidlig på 1600-tallet var det en her som stadig var i klammeri med øvrigheta. Etterkommene måtte gi fra seg gården til folk fra Espeland på Vegårshei, men slektninger av den gamle eieren kommer inn igjen via Songe i Holt i 1722. Og etter den tid er det samme slekta som har sittet her fram til nå med Siri Moland som eier. I 1759 blei gården her delt mellom slektninger i to bruk med huser i felles tun. Det fins et eldre bilde som viser husmurene til det andre innhuset. På Østre Rød har det også budd lensmann, Ole Thorsen tidlig på 1800-tallet var en svært dugandes kar. Etter han blei sønnen Halvor Olsen lensmann, men han hadde da flytta til Stamsøya. Han var i tillegg ordfører og stortingsmann, og skreiv mye. Historielaget fikk ei heil kiste med dokumenter etter Halvor Olsen, og der er også noe etter Ole Thorsen. Seinere var Gutorm Moland også ordfører en lang periode på 1900-tallet.

Vi har et opptak fra Sørlandssendinga fra 1976, da Lodin Aukland hadde programmet langs Vestlandske Hovvedvei. Han var da også på Rød og intervjuet Terjeier Moland, tante til Siri Moland, som da var pensjonert husstellærer og budde sammen med bror sin, Håvor Moland:

LA: Er det gammel bebyggelse i området?

TM: Ja, gården her har svært gamle hus. Den eldste delen av innhuset blei bygd på 1600-tallet. I 1850 blei huset ombygd til midtgangshus og snudd fra å ligge langsetter veien til nå å ligge vendt mot fjorden. Den eldste uthusbygningen skriver seg også fra 1600-tallet, og her er et stolpehus, et bryggerhus og ei badstue som en antar er like gamle.

LA: Er det ikke litt av et arbeid å passe på alt dette?

TM: Å ja, det er det nok, men det står der det står.

LA: Men bare det å varme opp et slikt hus - for dere fyver ikke med olje?

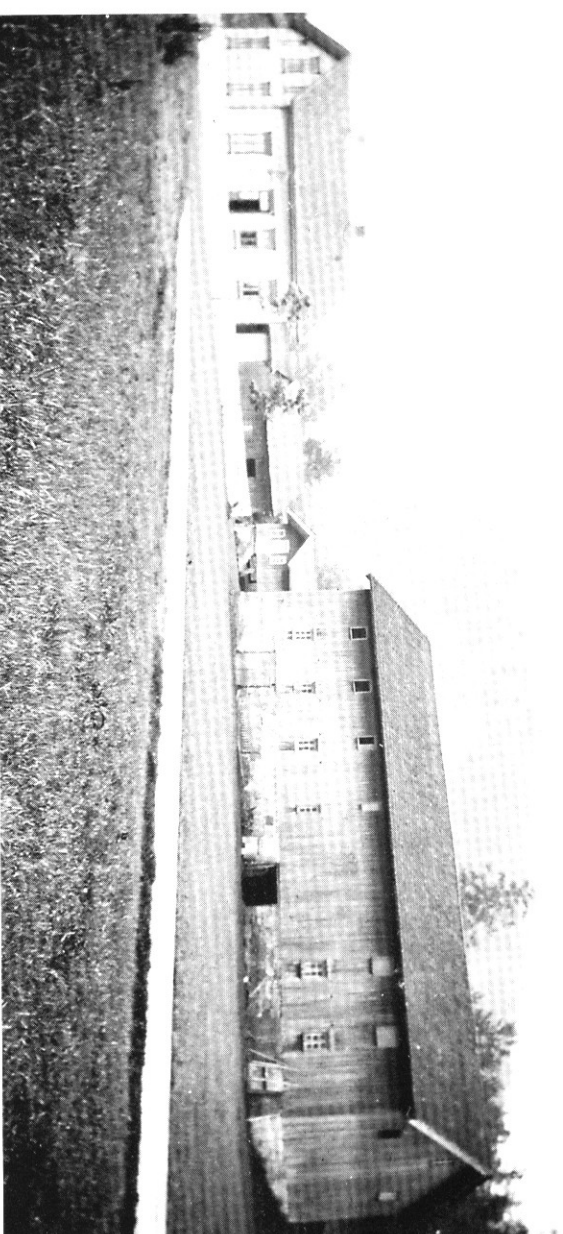
TM: Å nei, vi fyver med ved og liker å ha det godt og varmt!

LA: Er det noe fra nyere tid som er knyttet til denne gården?

TM: Vi hadde et minne fra nødsåra 1809-12. Her på gården sto det i min barndom en stor gammel alm med to stammer. Denne almen blei barkfleitta, de tørka og male barken og blanda den i graut- og brødnjølet. Og på stolpehuset her står det ei gammel handkvern. Jeg forestiller meg at det var på den kvenna de male barken. Denne almen var freda, men mot tidens tann hjelper ingen fredning, så nå ligger det bare noen rester igjen av stammen borte i bakken. På et maleri fra 1920 står den ene stammen igjen.

Vestre Rød og Rødstranda

KH: Mens Østre Rød stort sett har vært sjøleieende bondegods, har Vestre Rød i det vesentlige vært eid av proprietærer og drevet av leilendinger. Erik Munch, lensherre til

Vestre Rød ca. 1925. Foto H. Stamsøy, AAA.

Nedenes på slutten av 1500-tallet, eide gården sammen med annet gods i bygda. Etter hans tid blei gården krongods. Deler var for øvrig også kirkegods. Det som gjorde Vestre Rød meir attraktiv for kjøp, var knyttet til rettighetene i forhold til Dalanelva, som er en del av Molandsvassdraget, som møter fjorden ved Hamneren. Nils Mortensen, forvalter ved Egelands Verk, kjøpte Vestre Rød i 1708 og skilte fra vannerettighetene og solgte det øvrige av gården samme året. Den blei da kjøpt av to svogere som først skal ha drevet den sammen og siden delt den. Henrik Carstensen fikk tak i denne tidlig på 1800-tallet og han brukte den bl.a. til store fester.

Der var store huser, for der var gjestgiveri, de ble revet i 1903 og erstatta med sveitserhusene som står nå. Gården var på salg flere ganger, kjøpt av Peder Aas i 1882 og i 1929 av Magnus Tjelmeland.

Hamneren starta opp i 1714, og folk som hadde arbeidsplass der, busette seg både borte ved Hamneren, delvis på Moens grunn, der det er murer etter arbeiderboliger og delvis på Rødstanda. Bl.a. «Kammeret» som ligger like ved veien, er fra tidlig på 1700-tallet.

Det har også vært både skipsbyggeri og båtbyggeri på Rødstranda. Skipsbyggeri var det både tidlig på 1800-tallet og i den store perioden 1850-70 blei det bygd 9 mindre skip her. Fra rundt 1. verdenskrig var det båtbyggeri, drevet av Ellev Anonsen Rød, Karsten Ausland og Ole Øylandsdal. Det ble da bygd bl.a. skøyter og kuttere.

Nede på Rødstranda hadde Ola Anonsen butikk. Rød var en sentral plass. Vegårshei-folk som skulle til byen, kom med hit, og her la fiordbåten til. «Sørfjord» gikk så sant isen ikke lå.

På Rød blei det opført skolehus ved at skolehuset for Akland krets som lå på Sagnmoen og skolehuset for Moen krets, som lå i Sauvika, blei satt sammen på ny tomt. Her blei også Bedehuset bygd. Og her hadde en Rødsvingen, som var en møteplass.